Вікторія Коритнянська

Поетеса-мучениця Валентина Орлич

Здається, взимку 2022 року Євген Михайлович Голубовський присвятив один зі своїх чудових есеїв у Фейсбуці майже забутій нині поетесі Магдалені Вериго. В ньому ж він зауважив, що разом зі співробітницею Одеського літературного музею Оленою Яворською задумав скласти книжку, присвячену одеським поеткам. «А чи жили, писали поетеси в Одесі за часів окупації міста в 1941-1944 роках?» – відразу виникло в мене питання. Відповідь була невтішна: відомостей про жодну майстриню поетичного слова в численних літературних джерелах, присвячених культурному життю Одеси в період її окупації, я майже не знайшла. Поряд з цим в окупаційній пресі неодноразово згадувалися поетеси Валентина Орлич, Тетяна Снегова, Юлія Пантелєєва, Олена Григорович, Тетяна Ободовська та інші. Отже, поетки в окупованій Одесі все ж таки були? І писали вірші? А потім читали їх на літературних вечорах, друкували в газетах? Звісно були. І навіть творчий доробок їхній частково зберігся. На сторінках тих же одеських газет і журналів часів окупації міста та у слідчих справах тих, кому не пощастило та кого схопили чекісти на звільнених від окупантів територіях… Проте даних про них все ж таки обмаль, оскільки їм та їхнім «зрадницьким» творам не було місця в історії радянської (та одеської) літератури. Але… Той, хто хоче, той знайде. І тут, у цьому нарисі, я пропоную ознайомитися з деякими відомостями щодо життя та творчості поетки та публіцистки Валентини Орлич*.

* Народилася близько 1895-1896 рр., ймовірно в Одесі, померла не раніше 1971 (можливо, навіть 1976 р.), вірогідно в Опічіні (Трієст, Італія).

Почнемо зі згадок про неї на шпальтах одеських газет. Перше згадування про Валентину Орлич знаходимо в окупаційній газеті «Одеса» в замітці про літературно-музичний вечір, що відбувся 9 листопада 1942 року в Одеському будинку вчених:

«…Открылся концерт чтением стихов, из которых можно обратить внимание по интересной тематике на два стихотворения – «Крейсер «Алмаз» и «Три матроса» [11].

Далі, в 174-му номері того ж видання знаходимо, що вірші «Крейсер «Алмаз» та «Три матроса» читала на заході авторка – співробітниця «Одеської газети» пані Орлич [12].

Поряд з іншими релігійними письменницями та письменниками тогочасної Одеси Валентина Орлич брала активну участь у проведенні щотижневих співбесід** релігійно-просвітницького гуртка, на яких читала «с большим чувством» свої «производящие сильное впечатление на слушателей» вірші: «Если б мог рассказать старый лес!», «Верую, Господи» та інші [19, 20, 21].

3 лютого 1944 р. по одеському радіо транслювалася «очень живо написанная» стаття В. Орлич «Только истина прекрасна», в якій авторка розповідала слухачам про свій диспут

** Релігійно-просвітницькі, або культурно-просвітницькі, співбесіди проводилися релігійно-просвітницьким гуртком, який працював при їдальні для бідних при Одеському кафедральному соборі (собор Святого Іллі). Перші співбесіди відбулися 12 червня 1943 р., потім в їхній роботі була перерва, 22 січня 1944 р. за головування отця Гавриїла Хреновського проведення заходів було відновлено. Зазвичай співбесіди були присвячені великим церковним святам, початку постів тощо. Починалися вони з виступу священника з проповіддю, потім до слова запрошувалися релігійні письменники та поети. Останні співбесіди гуртка відбулися 15 березня 1944 року, серед тих, хто виступав на заході, вказано і В. Орлич [13, 16, 17, 20, 21].

з безбожниками в Туапсе в 1921 році [18]. З анонсів культурних подій у місті також відомо, що «прекрасные» вірші пані Орлич друкувалися в релігійно-літературних журналах Румунської Православної місії в Трансністрії «Християнський вісник» та «Христова нива» [14, 15].

Іншим джерелом відомостей про Валентину Орлич є слідчі справи заарештованих і засуджених після звільнення міста одеських літераторів. Зокрема, один зі співзасновників, а надалі власник і редактор літературно-художнього журналу «Колокол» Г. Яницький та співробітники видання, письменники Б. Лук'янов та Г. Арендар свідчили, що однією з причин закриття журналу була публікація в ньому напередодні Нового 1944 року «прорадянського» вірша О. Ждановича «Взволнованный тост» [4, 27]. У відповідь Орлич написала вірш «Ответ Ждановичу, приветствовавшему победы Сталина. Одесса. 1944 г.», який не був надрукований в жодному періодичному виданні, але був відомий серед одеситів та «ходив у самвидаві» [4]. Нижче пропонуємо читачеві ознайомитися з віршами цього поетичного двобою.

О. Жданович

Взволнованный тост

Я поднимаю…
Нет, подождите!
Я предлагаю, друзья мои, встать.
Сердце и душу свою распахните,
Входит к нам Родина-мать.
Много пришлось ей пройти сквозь метели,
Горе упало тоскою седин,
Путь ее розами не был застелен,
Радость нечасто гостила в груди…
Вашего сына и брата, и мужа
Судьбы с отчизною слиты в одно –
Вместе идут они в бурю и стужу.
Вместе и радость делить им дано.

Родины счастье – счастие наше!
Вот почему поднимаю бокал
За то, что для каждого ближе и краше.
Что выше, чем шпили надоблачных башен,
За родину я поднимаю бокал!
И вижу я встречу любимой с любимым,
И вижу, как в дом возвращается сын,
И как расправляются ветром незримым
У матери сети глубоких морщин.
Мы поднимаем за родины счастье
В бокалах игристых густое вино!
Мы вместе делили большое ненастье,
Нам вместе и счастье делить суждено.

В. Орлич

Ответ Ждановичу, приветствовавшему победы Сталина. Одесса. 1944 г.*

Я принимаю тост. Поднять бокал готова.
И родину, как мать, люблю я без границ.
Молю, чтоб Бог помог ей возродиться снова
Без гнета палачей, без изможденных лиц.

Но Вас я не пойму. Куда и где, кто входит?
Я слышу тяжкий стон, я слышу горький плач.
И на родных полях, как прежде, ужас бродит.
Позор для родины: ведет ее палач!

Не встретит сына мать, муж не придет к любимой.
Навеки усыпил их ядовитый хмель.
Над маленьким холмом в тайге необозримой
Лишь воет жалобно суровая метель.

* Тут і далі вірші, за винятком трьох творів, цитованих з одеських окупаційних періодичних видань [5, 8, 9], а також їхні окремі фрагменти наведені за текстами, надрукованими в збірці В. Орлич «Жизнь прожить – не поле перейти» [22].

Нет! Не прошло еще тяжелое ненастье.
Весь мир еще горит и тонет весь в крови.
Под красным знаменем нельзя мечтать о счастье,
О встречах с милыми, о ласках, о любви.

Інша одеська письменниця, Л. Светченко, під час слідства вказала прізвище Валентини Орлич у переліку антирадянських літературних робітників, які жили в окупованому німецько-румунськими загарбниками місті та брали активну участь у роботі румунської преси. 21 березня 1945 р. на одному з допитів вона також свідчила:

«Валентина Орлич, лет пятидесяти. Жена сербского офицера, проживала в Одессе. Эвакуировалась во Францию или Сербию, работала в редакции «Одесской газеты» бухгалтером и писала статьи антисоветского содержания в этой газете. Принимала участие как писательница в «Христовой ниве» (в статті І. Грибкова «Журнальная измена. Русские коллаборационистские журналы на оккупированной территории СССР» [1] Орлич помилково згадується як редактор цього видання. – **Авт.**). Статьи подписывала своей фамилией» [23].

Орлич дійсно працювала в комерційному відділі редакції «Одеської газети», однак не була бухгалтером, а обіймала посаду спочатку обліковця з зарплатнею 160 окупаційних рейхсмарок, згодом – табельниці з окладом 200 марок. Пізніше, власне з травня 1942 р., Орлич в усіх звітних документах згадується вже як завідувачка їдальні для співробітників редакції «Одеської газети» [25].

З тих же звітних документів відома й адреса, за якою мешкала в роки окупації Одеси Валентина Орлич, – вул. Канатна, 100, кв. 42 [7]. Цікаво, що в одному з бланків відомостей з видачі хліба та пшона за картками співробітникам «Одеської газети» за січень 1942 р. в графі «кількість осіб» навпроти прізвища Орлич вказано «дві людини» [6], проте хто був цей другий (чи друга), взнати, на жаль, не вдалося.

Попри численні згадки про Валентину Орлич та її твори, в одеській окупаційній періодиці знайдено лише декілька її віршів. Перший (без назви), був надрукований у 321-му номері газети «Молва» [8].

Если б юность цветущая знала,
А бессильная старость могла,
Не искали бы долго причала
В бурном море страданий и зла.

И не карточный строил бы домик,
Не скрепленный ничем налегке,
Человек – это маленький гномик
На сыпучем неверном песке.

Другий – у 1942 р. в журналі «Колокол» [5].

Молчи!

Молчи, мое сердце, не надо тревожно так биться.
Ведь я не люблю. Как змею, ненавижу его.
Хочу быть спокойной. Довольно, родное, томиться:
Ведь кроме мучений, не дал он тебе ничего.

Не слушаешь ты и все бьешься сильней непокорно.
Вот руки дрожат и холодные пальцы, как лед…
Не смей, замолчи же, тебе тосковать так позорно.
Мне стыдно и больно, а он все равно не поймет.

Третій (теж без назви) – в січні 1943 р. в журналі «Наши дни» [9].

В эту ночь – я узнала – ты был в маскараде
И с веселою маской шутил.
Белокурую даму в кричащем наряде
В эту ночь ты тревожно любил.

Вы вдвоем, обнимаясь, у моря бродили,
Проходили в туманном саду,
На дорожках во мгле о любви говорили,
Напевали о чем-то в бреду.

И, любя с непонятной, безумной тревогой,
Ты у моря ее целовал.
Это шел ты знакомой старинной дорогой:
Все, что было, губил и топтал.

В эту ночь я во сне застонала невольно
От предчувствия темной беды.
Но теперь я проснулась, мне вовсе не больно
На дорожках увидеть следы.

Поряд з цим майже всі згадувані в одеській пресі протягом 1942-1943 рр. вірші Валентини Орлич були пізніше надруковані в її поетичних збірках. Зокрема, «Ответ Ждановичу, приветствовавшему победы Сталина. Одесса. 1944 г.», «Если б мог рассказать старый лес!», «Три матроса» та інші знаходимо в виданій у 1971 р. в Мадриді збірці поезій Орлич «Жизнь прожить – не поле перейти».

Згадана вище книжка складалася з чотирьох частин: ч. I – «Жизнь прожить – не поле перейти», II – «Да будет так, как хочешь ты», III– «Перепевы», та IV – «Я оттуда», та містила вступ («Быть сосланной в Сибирь в концлагерь, сидеть в подвале ЧЕКА, подвергаться постоянным допросам, испытать голод, нищету, перенести все эпидемии (тифы, холеру и т. д.), потерять всех близких, дважды собирать собственными руками останки любимых близких из могил, разоренных властью, – прожить такую жизнь – не поле перейти»), присвяту («Свой труд я посвящаю памяти моей преждевременно погибшей семьи – жертвам первых кровавых лет создания коммунистического рая с кровавыми реками, эпидемиями, голодом, нищетой и прочими условиями коммунистического рая») та фронтиспіс зі світлинами поетки, її чоловіка – серба Петара Орлича, та двох їхніх дітей Ростислава та Світлани [22].

Оскільки згадана збірка є на сьогодні бібліографічною рідкістю, нижче наводимо також рецензію на неї за підписом «В. З-н», яка була опублікована в нью-йоркській газеті «Новое русское слово»:

«В Мадриде вышел сборник стихотворений Валентины Орлич «Жизнь прожить – не поле перейти». Валентина Орлич выпустила этот сборник за свой собственный счет, а человек она небогатый: для того, чтобы скопить деньги на издание сборника, ей приходилось отказывать себе во всем, даже в самом необходимом.

Сборник большой и состоит из четырех частей. Если подходить к нему с формально-эстетической меркой, то нельзя не признать, что для Валентины Орлич русская поэзия остановилась на том, что в свое время доставляло популярность Надсону и Голенищеву-Кутузову, на слова которого Модест Мусоргский написал музыку для своих «Песен и плясок смерти». То, что было после них – символизм, акмеизм, футуризм, – для Валентины Орлич как бы не существует.

Тем не менее сборник, при всей его формальной устарелости, трогает, волнует, хватает за сердце. Почему? Весь сборник пронизан страданием, это исповедь, написанная человеком, которому пришлось много пережить.

В кратком вступлении к своему сборнику Валентина Орлич пишет: <далі наведено повний текст вступу (див. вище)>.

В том, что Валентина Орлич пишет о советской действительности, нет ни одного фальшивого слова: все искренне и правдиво, такова уродливая советская действительность…» [10].

Згодом Орлич видала ще декілька книг, зокрема, в 1975 р. у видавництві «Заря» (Канада) вийшла збірка її віршів «Дело в ревтрибунале 31-й дивизии 9-й Красной армии. Город Туапсе. 1921 год» (44 стор.), а в 1976 р. знову в Мадриді дві збірки: «Правдивые показания о пережитом» у трьох частинах («Восемнадцатый год», «Двадцать первый год» и «Тридцать третий год») (128 сторінок) та «Итог моей жизни земной» (64 сторінки) [3]. Крім того, окремі твори поетки були надруковані у виданій літературно-художнім гуртком у Сан-Франциско та Берклі в 1970 р. [26] збірці прози та поезії «Русская женщина в эмиграции» та поетичній збірці 2001 р. «Дым Отечества» [2].

У книзі «Реквием XX века» [24] Володимир Смирнов назвав Ореста Номікоса поетом-мучеником. Що ж… Валентину Орлич можна без вагань вважати поетесою-мученицею. Підтвердженням цього є все її життя. На жаль, нам не відома (та навряд чи вже

буде відома) «офіційна» біографія Орлич, проте її сповідальні та здебільшого автобіографічні вірші є неоціненним джерелом відомостей про її складну та напрочуд трагічну долю.

Дитинство та юнацькі роки Валентини не були щасливими. «Не могу я назвать чарующей, светлою сказкой», – писала, згадуючи юність, Орлич в одному зі своїх віршів. Батько її – «известный морской капитан» та «храбрый командир», залишивши через хворобу службу, не зміг пережити розлуки з «безгранично свободным морем» та повісився. Валентина, певно, знайшла тата першою, однак врятувати не встигла. Згодом у віршах вона багато разів з несамовитим розпачем поверталася до цієї трагічної події (Орлич тоді було близько п'ятнадцяти років). Біль та, вірогідно, почуття провини, що «не смогла вернуть к жизни земной» рідну людину, мучили її потім усе життя.

«…Познакомилась с смертью тогда я впервые,
Та отрава оставила след.
С той минуты ушли мои дни молодые,
Постарела на много я лет.

…Из петли когда-то отца вынимала.
С тех пор я душевнобольная», – писала Орлич.

Крім того, Валентина – нелюба донька. Про пов'язані з цим страждання й образу на мати йдеться в багатьох її віршах:

Было когда-то, хоть помнится смутно.
Детство далекое. В доме уютно.
Но я больна, прекратила игру.
Стала на время «желанною деткой».
Мама склоняется с ласкою редкой.
Мне хорошо, хотя я вся в жару.

Щоправда, пізніше між донькою та матір'ю настало примирення:

…Ну вот к концу подходит драма.
Мои все мысли о былом.

Меня ты не любила, мама!
Вся жизнь была кошмарным сном.

Но все ж, когда я терпеливо
Сумела молча здесь страдать,
И жизнь моя ждала обрыва,
В тебе тогда проснулась мать.

«Страдалица!» – ты мне сказала.
Пред беспощадною судьбой
Ты ноги мне поцеловала,
Склонясь в порыве надо мной.

Також з віршів Орлич ми знаємо, що в неї, вірогідно, був брат (який загинув за років правління Сталіна) та сестра Тамара, яка після того, як Валентина покинула батьківський дім, жила з матір'ю, а після смерті останньої (в часи, коли «страшный голод скосил миллионы») поїхала на чужину, згідно з віршованим рядком однієї з поезій Валентини, «предаваться английскому сплину».

Напередодні Першої світової війни Валентина вийшла заміж за військового Петара Орлича. Сімейне життя молодих було сповнене щастя та безмежної любові, проте… В 1916 р. з Одеси Орлич провела чоловіка на війну. Туга та довге очікування листів з фронту отруювало життя жінки, втім зовсім скоро її буття перетворилося на суцільне пекло – товариш чоловіка по службі приніс звістку, що її коханий Петар пропав безвісти. Валентина намагалася не вірити, але дедалі більше і більше впадала у відчай. Здавалося, життя втратило сенс, однак… Одного дня на неї чекала невимовна радість – Петар «подобно сказочному сну» повернувся додому.

Знову разом, знову безмежно щасливі… Але… Революція та громадянська війна вщент зруйнували життя молодої родини… І життя Валентини Орлич з цього моменту – суцільне страждання та горе. Першим приходить усвідомлення, що вона зайва в новому житті та чужа серед людей, які його з таким захватом будують:

Что делать мне?

Мне слиться с массой невозможно,
С толпой жить страшно, трудно, сложно.
Сгорю в огне.

Я не гибка, не гнусь, как ива.
Я не гожусь для коллектива.
Что делать мне?

З часом підозри Орлич перетворюються на впевненість:

Повесить бы на сук!

Враждебный всюду взгляд: «Я из другой породы.
Не только расстрелять, повесить бы на сук!»
Трудился век отец и бедствовал он годы.
А мне нельзя простить красивых бледных рук.

Работал муж, как вол. Все это вне сомнений.
И сколько в жизни мне пришлось перестрадать.
Но мне нельзя простить походки и движений,
И слишком грамотно умею я писать.

Приблизно в ті ж роки гине її десятимісячний син Ростислав. Обставини його загибелі невідомі, проте в одному з віршів Орлич згадує, що в оточеному кільцем бою місті він став жертвою артилерійського обстрілу. З часом на руках у Валентини від висипного тифу помер і чоловік.

Последний взгляд… Последнее дыхание…
Прощай! Спустилась ночь.
А я? Я здесь? К чему мне жизнь – страданье?..
Осталась крошка – дочь.

Крихітка Світлана теж недовго жила на світі. В 1920 році вона померла від хвороби у віці року та трьох місяців, і Валентина

Орлич, за її ж власними словами, стала «безжизненным мелом, мертвецом». Дівчина, квітуча молода жінка, яка перевершувала своєю красою всіх подруг, та яку постійно оточував «вечно восторженный рой» шанувальників, вмить перетворилася на «больную измученную старушку». Втіху і сили жити далі Орлич згодом знайшла в безмежній вірі в Бога.

Но есть Бог

Трудно спать, трудно встать.
Трудно есть. Жизнь, как месть.
Вечный страх. Жизни крах.
Нету сил. Свет не мил.
Жду конца без венца.
Нет дорог… Но есть Бог…

Після смерті чоловіка і донечки Орлич, вірогідно, пережила арешт*, причина якого – її «нежеланье любить»:

…А люди бесились, хоть не было жира.
Отказ быть женой – без прощенья вина.
По воле, по прихоти злой командира
Узнала всю тяжесть подвального дна…

Попри на тиск і тортури Валентині все ж таки вдалося зберегти честь, проте ціна, яку вона сплатила за непокору, була страшною – її заслали у виправні трудові табори Сибіру та Воркути. Потім була Друга світова, життя в Одесі під час оборони та окупації міста та, нарешті, еміграція… Через Белград у далеку Опічіну** (провінція Трієст, Італія), де, вірогідно, поетка в 1970-х роках закінчила свій земний шлях.

* Вірогідно, В. Орлич піддавалася арешту двічі. Перший раз за «небажання любити», найімовірніше, в 1921 р.; «подвальное дно», про яке згадує у вірші Орлич, – підвал спеціального відділу № 3 ревтрибунала; другий – на початку 1930-х рр. Згідно з іншими творами, крім позбавлення волі Орлич у цей час також пережила період тимчасового божевілля та як мінімум дві спроби самогубства.

** На відміну від багатьох одеських письменників і поетів, які тікали з Одеси в Румунію, Орлич поїхала в столицю Сербії місто Белград. Чому саме туди?

Попри те, що більшість поезій Орлич – спроба розділити зі світом своє горе, багато подій повсякденного життя також знаходили місце в її віршах. Перша світова війна, революція, громадянська війна та поразка білих, голод у 1920-1921 та 1932-1933 роках, правління Леніна та Сталіна (першого у віршах Орлич називала бандитом, другого – упирем та катом), події Другої світової війни (в тому числі оборона Одеси), смерть Берії та навіть участь Громика в конференції Ради Об'єднаних Націй в Сан-Франциско – все це так чи інакше відображено в її творах.

Ну і наостанок. Звісно, нас надзвичайно цікавило питання: чи була Одеса* рідним містом Валентини Орлич? Певно, так, оскільки в багатьох її віршах є свідчення того, що народилася вона саме в Україні:

…Во мне мятежный дух,
дух Запорожской Сечи.
…Ведь моя родная бабка –
Это русская – кацапка.
А другая пани – полька.
(Их имела двух я только.)
Звали дедушек хохлами.
Но сама я не с правами.

…Люблю широкий Днепр, леса, холмы, долины.
Я красотой страны, я родиной горжусь.

За чутками, її чоловік Петар був нащадком древнього сербського дворянського роду Орлич. Отже, Валентина як його дружина намагалася отримати (знову ж таки, за чутками, довго та безрезультатно) югославське громадянство. Згодом вона, вірогідно, була вислана з країни (відповідно до політики Броз Тіто, яку він проводив в 1948-1951 рр. щодо біженців – колишніх громадян царської Росії та СРСР) в американський табір для переміщених осіб у Трієсті. Як жила, де працювала та чому не емігрувала В. Орлич в інші країни, нам невідомо, однак у її віршах є чіткі згадки про те, що вона оселилася в Опічіні – невеликому містечку за три кілометри від Трієста. На жаль, листи з проханням переказати будь-які відомості про В. Орлич, відправлені автором у Державну бібліотеку Трієста імені Стеліо Криза, громадську бібліотеку муніципалітету Трієста (Опічіна) та культурне об'єднання «Русский дом» у Трієсті залишилися без відповіді.

* Крім Одеси у віршах Валентини Орлич також згадуються Рига, Петроград (нині – Санкт-Петербург), Туапсе, Царицин, Белград та Трієст (Опічіна). В Одесі, згідно з датуваннями поетичних творів, Орлич мешкала впродовж 1915-1916 рр. та, вірогідно, з 1938 р. до березня 1944 р.

Я дочь родных полей, цветущей Украины,
Где рождена была святая наша Русь.

І найімовірніше, в Одесі:

…Но нет милей Одессы,
Ее родного мола.

Колись давно, певно, ще до еміграції, В. Орлич написала такі рядки:

Я – пустоцвет, пройду бесследно.
Плодов не дам я никаких.
Богат мой мир иль создан бедно,
Моих не будет в мире книг.

Не отразят меня потомки,
Не улыбнусь в родных глазах.
Уйду неведомой в потемки,
Как никому ненужный прах.

Як бачимо, поетеса помилилася. Так, доля позбавила її сім`ї, родинного тепла і любові, проте книги її належать світу, а вірші… Вірші Валентини Орлич повернулися до Одеси…

Автор щиро дякує співробітникам Одеського літературного музею, Державного архіву Одеської області, Архіву Управління СБУ в Одеській області, Бібліотеки Чеської Республіки, Національної бібліотеки Фінляндії та бібліотеки Університету Північної Кароліни в Чапел-Гіллі (США) за пошук та надання матеріалів про життя та творчість поетеси Валентини Орлич.

Список використаних джерел

[1] Грибков И.В. Журнальная измена. Русские коллаборационистские журналы на оккупированной территории СССР. Сб. «Пособники. Исследования и материалы по истории отечественного коллаборационизма». – М.: Пятый Рим, 2020, с. 244-288.

[2] Дым Отечества: Стихи о России. – Новосибирск: Православная гимназия во имя Преподобного Сергия Радонежского, 2001. – 784 с.

[3] Каталог русских книг зарубежных изданий: Каталог 1978. – Paris: YMCA-Press, 1978. – 110 с.

[4] Киянская О.И., Фельдман Д.М. Одесская периодика времен румынской оккупации (по материалам архива Н.А. Логуновой). Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». – 2019, № 9, с. 12-23.

[5] Колокол. № 19/20 від 28.11.1942 р.

[6] Мемориальные ордера за январь 1942 г. (№ 1-16). Издательство «Одесской газеты». – ДАОО, ф. Р-4093, оп. 2, № 4. – 126 л.

[7] Мемориальные ордера за сентябрь 1942 г. (№ 51-81). Издательство «Одесской газеты». – ДАОО, ф. Р-4093, оп. 2, № 13. – 526 л.

[8] Молва. № 321 від 30.12.1943 р.

[9] Наши дни. № 2 від 19.01.1943 р.

[10] Новое русское слово. № 142 від 30.11.1971 р.

[11] Одеса. № 172 від 11.11.1942 р.

[12] Одеса. № 174 від 13.11.1942 р.

[13] Одесская газета. № 141 від 22.06.1943 р.

[14] Одесская газета. № 246 від 24.10.1943 р.

[15] Одесская газета. № 2 від 04.01.1944 р.

[16] Одесская газета. № 3 від 11.02.1944 р.

[17] Одесская газета. № 19 від 25.01.1944 р.

[18] Одесская газета. № 30 від 06.02.1944 р.

[19] Одесская газета. № 34 від 11.02.1944 р.

[20] Одесская газета. № 48 від 27.02.1944 р.

[21] Одесская газета. № 62 від 15.03.1944 р.

[22] Орлич В. Жизнь прожить – не поле перейти. – Мадрид: издание автора, 1971. – 367 с.

[23] Слідча справа Светченко Л. – ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, с. 12171, 85 л.

[24] Смирнов В.А. Реквием XX века. Ч. 1. – Одесса: Астропринт, 2009. – 680 с.

[25] Списки работников редакции «Одесской газеты» Примарии Одесского муниципалитета. 1-31 июля 1942 г. – ДАОО, ф. Р-4093, оп. 2, № 9. – 596 л.

[26] Штейн Э. Поэзия русского рассеяния 1920-1977. – Издательство «Ладья», 1978. – 182 с.

[27] Слідча справа № 26823-П Яницького Г., Арендаря Г., Лукьянова Б. – Архів УСБУ в Одеській області. Т. 1. – 171 с.